

Сурова Т.І.

ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ НА УРОКАХ МОВИ: ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ

У статті описані витоки кризи особистості та система формування особистості учня на уроках рідної мови.

Ключові слова: криза особистості, інформаційне суспільство, традиційна та інноваційна система освіти, гуманізація, гуманітаризація, принципи навчання, творчість, соціалізація, інноваційні методи, технології навчання, розвивальне навчання.

Головним стратегічним напрямком у педагогіці в наш час є вирішення проблем розвитку особистості. Над цим важливим завданням здавна працювали і працюють зарубіжні і вітчизняні вчені-гуманісти: Д.Дьюї, А.Маслоу, К.Роджерс, С.Русова, В.Сухомлинський, І.Бех, О.Вишневецький, В.Кремень та багато, багато інших.

Проблема розвитку особистості в сучасній Україні (і в інших країнах світу) є дуже актуальною. Глибока криза, яка охопила нашу країну і спричинила занепад у політиці, економіці, ідеології, духовності, моралі, соціальному житті, поглибила і кризи особистості, яка виникла не сьогодні.

Витоки кризи особистості сягають історії. І якщо в період Середньовіччя, епохи Відродження, Просвітництва суспільство досить таки дбало про формування особистості (вимоги зводилися до розумового, морального, естетичного і фізичного виховання дітей вищих станів населення), то розпочинаючи з буржуазного суспільства і до наших днів, коли поглибився класовий розкол і різко посилились міжкласові, міжнаціональні антагонізми, особистість не тільки формували, але й нівелювали, уніфікували, нищили морально та фізично, що приводило до кризи в країнах.

Витоки кризи особистості різноманітні. Найуніверсальнішими з них є *тоталітарні режими*, які встановлювались в багатьох країнах і в Україні в різні часи. Першим яскравим прикладом цього є Велика французька революція 1789 – 1794 рр. У 1789 р. на хвилі революційних подій там народився терор як основа, як дійова сила цієї революції. Уже з самого початку революція призвела до узаконення гільйотини. І зразу ж за короткий час у країні відновився самий міцний порядок. Страх скував людей. А там, де страх, де неволя, не особистість виховується, а раб.

Прикладом ще однієї трагічної сторінки довжиною понад 70 років в долі особистості стала на початку ХХ століття Велика Жовтнева соціалістична революція в Росії. Радянська влада стала, певною мірою, послідовницею французьких революціонерів у плані винищення людини, особистості, свого народу. Але за роки існування вона знищила не декілька десятків тисяч людей, як у Франції. Рахунок ішов на десятки мільйонів.

Учені зазначають, що всі тоталітарні режими, що існували навіть у недалекому минулому, а саме в Росії, Німеччині, Китаї, Камбоджі тощо, обіцяли народам світле майбутнє, але все закінчувалось голодоморами, війнами, таборами смерті, хунвейбінівщиною, полпотівщиною – знищенням особистості, нищенням народу [4, с. 4].

До кризи особистості причетні також інші чинники. Наприклад, застаріла традиційна система навчання, яка не відповідає вимогам сьогодення, ставлення до релігії, негативні процеси в економіці країни тощо.

Так, у наш час досить застарілою є система навчання і виховання, розроблена ще в середині ХУІІ ст. Яном Амосом Коменським (традиційна), і застосовується до наших днів у багатьох країнах світу та в Україні. Вона значною мірою гальмує розвиток особистості, бо спрямована на засвоєння готових знань із різних предметів

за допомогою заучування і тренувальних вправ, спрямованих на формування конкретних понять. При цьому самостійність, творчість дитини не розвивається. Навчання носить загалом репродуктивний характер і не забезпечує освітньо-виховних потреб сучасної людини, не може формувати духовну, розвинуту, розумну людину.

До чого ж призводить недосконалість людини? Бездуховна людина, яка існувала в період індустріалізації (в Європі індустріалізація відбувалась, розпочинаючи з XVII ст., у нас – з другої половини XIX ст. до 60-70 рр. XX ст. – навчання здійснювалось в рамках традиційної системи), стала причиною трагічних подій у XX столітті, як у Європі, так і в СРСР. Особливо тяжкими вони були на теренах Росії, України, Білорусії. Народи пережили криваві хвилі двох світових воєн, трьох революцій, громадянську війну, три голодомори, холокост, погроми церков, табори смерті, які знищили мільйони людей, депортації народів тощо, що зробило життя людей невимовною мукою.

Отже, існуюча система традиційного навчання, яка застаріла, індустріальне суспільство з його споживацькими цінностями, байдужістю до духовності людини, що стандартизували людину, адаптували її до прагматичного устрою країн, значною мірою відповідальні за сучасну кризу особистості, кризу освіти.

Ще одним із витоків бездуховності людини в нашому суспільстві є руйнування в радянські часи віри, *атеїзована свідомість народу*. Безоглядна боротьба з релігією привела не тільки до нищення соборів, храмів, церков, монастирів та переобладнання їх на конюшні, овочеві склади, тюрми, вона привела до нищення духовності, моралі. Людина стала нездатною відрізнити добро від зла. Втрата вищих духовних вартостей, обмежень і добродійностей сприяють падінню людини в безодню темних інстинктів, гріха, бо, якщо вона не визнає Бога, то відсутня совість, сором – все дозволено.

Сучасне українське виховання повертається до традиційно-християнських засад, які були в основі виховання, розпочинаючи з княжої доби. Релігія завжди стримувала від служіння злу, порушення правил моралі, від гріхопадіння. На релігійних засадах ґрунтувалась філософія, педагогіка, мистецтво – наша українська культура.

На шляху до Бога українцю загрожують різноманітні небезпеки. Як приклад, серед них можна назвати антропоцентризм – віру, але не в Бога, а людину без Бога. Це віра в “Я”, людину, яка є вершиною еволюції, в те, що треба служити цьому “Я”, задовольняти тільки власні потреби – це головне. Власні потреби стають культом. Це потреби тваринної природи: азартні ігри, наркоманія, захоплення подвигами термінаторів тощо. На п’єдестал виносяться сила, секс, убивства, що тлумачаться як звичайне явище.

Вихованню особистості людини в світі і в нашій країні певної шкоди завдають різноманітні релігії, які набули значного поширення в наш час. Наприклад, “Церква сатани”, яку характеризують бузувірські ритуали та дозвіл всіх гріхів. Її характеризує сатанізм – абсолютне зло, що проявляється в наш час в різних формах.

Відомо, що в нашій країні декілька християнських конфесій, біля трьохсот різних церков, сект, релігійних течій. Не всі вони однаково ревно служать справі виховання особистості українця, турбуються про чистоту його душі.

На моралі українців, їх духовності не могли не відбитися більш ніж *п’ять століть колоніального статусу України, віки рабського животіння, репресії, які нищили цвіт нації, культуру, мову, спотворювали минуле*.

Доля України була нелегкою. Історично склалося так, що татарське іго знесило її, привело до господарського, економічного та культурного занепаду, внаслідок чого у XIV-XV століттях етнічні українські землі стали легкою здобиччю сильніших на той час держав Литви, Польщі, Росії, Молдавії, Угорщини та Кримського ханства.

Особливо безпросвітним було існування України в складі Російської імперії (з XVIII ст.). Український історик Ярослав Дашкевич зазначає: “Денаціоналізація насильницькими методами – терором, ліквідацією культурних здобутків, заборонаю

шкіл, друку, врешті – мови, – була в арсеналі різних держав, що окупували українські землі..., але найвишуканіші та найрафінованіші й одночасно найбрутальніші (бо завжди підкріплені геноцидом) методи застосовувала Росія.

Протягом кількох століть в Україні 479 раз забороняли українську мову, яка є могутнім засобом акумулювання духовного потенціалу народу: друк українських книг, театральні вистави, богослужіння тощо. Школа була зросійщена, мертва, формальна, лицемірна. Перепис населення 1897 року показав, що українці стали найнеписьменнішим народом європейської частини Росії: на 100 чоловік припадало лише 13 письменних.

Після революції тоталітарний більшовицький режим у СРСР для самоствердження зробив себе метою, самоціллю. Він знищував у людині все людське, уніфікував її, намагався вбити “мерзенність особистого “Я”, зробити “гвинтиком, коліщатком державної машини”. Культура, створена за 70 років радянської влади, що оспівувала тоталітаризм, вела до кризи духовності, морального розпаду суспільства. Впродовж десятиліть проводились масові репресії і депортації, постійна непримиренна боротьба проти “українського націоналізму”, відбувалось зросійщення в галузі мови, освіти, культури тощо.

У наш час криза особистості пояснюється переважно тим, що прогрес цивілізації відбувається дуже швидко, а духовний розвиток людства за ним не встигає. Завдання полягає в тому, щоб зробити цю цивілізацію мудрою, людяною, гуманною, а людину доброю, а не, нахабною, бездуховною. “Минуле століття показало, чим обертається для людей забуття духовних феноменів Біблії, Сковороди, Шевченка, Махатма Ганді та багатьох інших поводитирів і світочів людства. Занепад духу, моралі, етики на фоні торжества ідеології (що ми вже проходили), – це страшна і небезпечна річ для людства” [5].

У незалежній Україні найактуальнішими проблемами є консолідація нації, подолання кризових явищ у політиці, економіці, освіті, найвищою метою, як було сказано вище, є формування особистості.

Потреба формування нової людини, освіченої, з високою культурою, людини здатної регулювати свою поведінку, вчинки, діяльність, бути відповідальною, вольовою, є гострою потребою нашого часу. Це вимога постіндустріального інформаційного суспільства, яке характеризується динамізмом, базується на інтелектуально насичених технологіях. Його успішне функціонування залежить від високоморальної особистості, яка має творче мислення, здатна генерувати нові прогресивні ідеї.

Особистісний розвиток людини генетично не запрограмований, не вроджений, він набувається у процесі оволодіння надбаннями людської культури і є явищем соціальним. У цьому контексті виховання, самовиховання та навчання людської творчої особистості стає пріоритетним – стратегічним напрямом розвитку освіти. А тому розвиток цивілізації на сучасному етапі потребує пошуку нових шляхів якісного вдосконалення людини, її навчання і виховання.

Формування особистості – це насамперед проблеми школи та інших навчальних закладів, проблеми освіти.

З метою формування особистості дитини у школі в наш час має організовуватись реалізація її діяльності, яка включає удосконалення психічних, духовних, соціальних функцій та можливостей (розвиток), виховання та інформатизацію (засвоєння знань, умінь і навичок). Всі три субпроцеси здійснюються в єдності. Формування особистості школяра трактується як триєдина діяльність, що в педагогіці позначається терміном “едукація”.

Основні аспекти формування особистості в процесі реалізації діяльності дитини – це гуманізація навчання, розвиток психіки дитини, гуманітаризація освіти, виховання, розвиток творчості школяра, соціалізація.

В усі часи в суспільстві складається система навчання і виховання, яка визначається умовами життя, потребами цього суспільства. В школах України (та багатьох інших країн) до наших днів застосовується система освіти, розроблена в середині XVII ст. Яном Амосом Коменським, метою якого було навчити школярів читанню, письму, рахунку для задоволення потреб елементарної праці, сформувати певні моральні цінності. Ця система передбачає засвоєння змісту навчальних предметів, не знайомлячи з розгорнутим процесом виникнення понять. Матеріал подається описово, розумова робота зводиться до ознайомлення дітей із класифікацією явищ і подій, до запам'ятовування їх словесних описів. При цьому використовуються переважно механізми сприймання та запам'ятовування, що визначає репродуктивний характер цього навчання. Знання перетворюються у “мертвий” тягар, бо учня не навчають пошуковій діяльності, вмінню її контролювати і оцінювати, здобувати знання, формувати вміння. Це є традиційна система навчання, яка має такі, як вказують вчені, основні недоліки:

- зорієнтованість навчання на засвоєння знань з предмета, формування елементарного набору умінь та навичок, постійне зростання інформації, яку учні неспроможні засвоїти;
- пасивність сприймання інформації, яка через це швидко забувається, не сприяє розвитку дитини;
- проведення на уроці переважно фронтальної (колективної) роботи, недостатня увага до групової та індивідуальної, обмеженість діалогічного спілкування учня – учня та вчителя – учня;
- відсутність диференціювання навчання, врахування індивідуальних особливостей учня;
- відносини вчителя і учня є суб'єкт – об'єктними, що зумовлено існуючою в школі авторитарною дидактикою;
- орієнтація на середнього учня, що залишає поза увагою слабших та сильних школярів;
- головним мотивом навчання у 70 % школярів є страх перед батьками та вчителями, товаришами виявити себе нездібним, неспроможним навчатися;
- пізнавальний мотив та мотив самореалізації особистості відзначається тільки в 4 % учнів;
- традиційна система навчання готує слухняного працівника, безініціативного, неспроможного приймати самостійні рішення тощо.

На зміну індустріальному суспільству на межі 1960-1970 років прийшла нова стадія капіталістичного суспільства – постіндустріальна, яка базується на інтелектуально насичених технологіях і вимагає більш гармонійного розвитку людини, її здібностей. Від людини буде залежати подальший поступальний розвиток людства.

У зв'язку з цим на зміну традиційному навчанню з його утилітарно-технократичними підходами до освіти, механістично-репродуктивними методами в Україні (як і в усьому світі) розробляється та поступово впроваджується інноваційна система навчання, пов'язана з науково-педагогічним оновленням та вдосконаленням навчання.

Прогресивні вчені-педагоги, психологи Л.В.Занков та Д.Б.Ельконін, В.В.Давидов ще в 30-50 рр. XX ст. створювали нові теорії розвитку школярів початкових класів.

Рух за оновлення школи, реформування традиційної системи освіти в нашій країні наприкінці 80-х років розпочався і “знизу”. Досвідчені вчителі Ш.О.Амонашвілі, В.Ф.Шаталов С.М.Лисенкова, І.П.Волков, Є.М.Ільїн та інші зуміли допомогти дітям учитись “переможно”, з радістю. У важких конфліктах із

традиційною системою навчання і виховання, “офіційною педагогікою, збудованою на лживих догмах та постулатах” [6, с. 43], відстоювали вони ідеї та принципи педагогіки співробітництва. Педагогічна громадськість поступово усвідомлювала необхідність кардинальних змін існуючої парадигми філософії освіти, які породжувалися занепадом суспільства та деградацією особистості, розвитком продуктивних сил, необхідністю демократизації суспільства. Дискусії про необхідність побудови нової школи продовжувались на всіх рівнях.

Сучасна освіта ґрунтується на таких основоположних принципах як гуманізація, культурологічність, розвивальний характер навчання (діалогізація). Гуманізація – спрямованість педагогічного процесу на дитину, на її інтереси, створення умов для розвитку її здібностей, довіра до неї, забезпечення прав на свободу і щастя.

Принцип культурологічності означає оновлення змісту освіти в процесі її радикальної гуманітаризації – виховання на уроках національної свідомості, єдності загальнолюдського і національного.

Принцип розвивального, діалогічного характеру навчання спрямований на саморозвиток особистості, що сприяє якісним змінам в інтелектуальній та емоційній сферах дитини.

Важливою проблемою сучасної школи є зміст освіти. Складовими змісту є:

- високі вимоги до засвоєння знань, умінь і навичок;
- уміння здобувати і переробляти отриману з різних джерел інформацію, тобто засвоювати способи пізнання;
- зміст освіти має бути могутнім виховним засобом для всебічного розвитку дитини, формування її поглядів і переконань, тобто важливими складовими змісту стають духовні цінності суспільства;
- важливим є досвід емоційно-ціннісного ставлення до дійсності, який лежить в основі формування почуттів.

У складових змісту освіти, як бачимо, є три аспекти: інформаційний, діяльнісний і духовний.

У зв'язку з тим, що програми та підручники переобтяжені фактичним матеріалом за прикладом радянських часів, коли домінував енциклопедичний підхід до структурування змісту освіти, Міністерством освіти України і Національною Академією педагогічних наук України розроблений обов'язковий Державний стандарт загальної середньої освіти, який переглядається не рідше одного разу на 10 років. Державний стандарт – “зведення норм і положень, що визначають вимоги до освіченості учнів і випускників шкіл на рівні початкової освіти на гарантії держави у її досягненні” [3, с. 649].

Важливим для розвитку дитини є оновлення змісту освіти через набуття ключових компетенцій, які б відповідали потребам суспільства, ринку праці тощо і були інтегрованими до стандартів, підручників, програм та впроваджені в інноваційні педагогічні технології.

При засвоєнні кожного навчального матеріалу (змісту освіти) застосовують певні методи (способи, прийоми). У традиційній системі освіти використовувались досить одноманітні методи, які не стимулювали творче мислення, не розвивали пізнавальні інтереси: індуктивні, інформативно-рецептивні, репродуктивні, які передбачають розповідь, пояснення, роботу з книгою, демонстрацію діафільмів, кінофільмів, використання алгоритмів, програмування.

В інноваційній системі освіти використовуються методи, які враховують навчально-пізнавальну діяльність особистості: частково-пошукові (евристичні), проблемні, дедуктивні, методи стимулювання навчально-пізнавальної діяльності, (розв'язання навчальних завдань, спрямованих на формування теоретичних понять); дискусійні, групової роботи, методи індивідуалізації та диференціації навчання, порівняння, ділові ігри; методи контролю, самоконтролю за ефективністю навчально-пізнавальної діяльності (контрольні роботи, тестування, усне опитування, самоперевірка, машинний контроль); використання комп'ютерної техніки в процесі навчання тощо.

На зміну окремим методам, формам, що застосовуються в навчальному процесі, з'явилися цілісні навчальні технології, які є основними умовами формування особистості. Вони викликані кризою в освіті, безвихіддю, необхідністю гуманізації навчання та розвитку особистісного потенціалу учня. Технологія – це “побудована на діагностичній основі, чітко контрольована й коригована модель навчання, спроектована на досягнення гарантованого кінцевого результату” [1, с. 95].

Серед найбільш актуальних сучасних технологій, спрямованих на формування особистості при засвоєнні мови, інших предметів, можна назвати технологію особистісно орієнтованого навчання, технологію розвивального навчання, технологію організації групової діяльності, формування творчої особистості тощо.

Однією з найбільш перспективних технологій інноваційного навчання є розвивальне навчання, яке має, як і багато інших технологій, особистісно орієнтовану основу.

Розвивальне навчання – одна з небагатьох цілісних технологій, детально розроблена багатьма вченими. Вона спрямована на розвиток теоретичного мислення, формування розумових здібностей учнів, оволодіння способами дій, розвиток самостійності в пізнавальних процесах – на формування інтелектуального розвитку особистості дитини.

Основна увага у цій технології зосереджується на наступності між початковою і основною школою, на створенні природного переходу до основної школи. Суть в тому, що учні початкових класів володіють, переважно, емпіричним способом пізнання світу. В подальшому, в середніх класах, дітям важко опановувати нові складні предмети і проявляти інтерес до пошуку істини. Навчаючись у початкових класах, учень за допомогою технології розвивального навчання має всі можливості для формування мислення на дуже високому рівні – на рівні науковому.

Формування пізнавальної сфери особистості учня включає засвоєння поняття семантики слова; формування емпіричних і теоретичних понять, сприяє розвитку мислення молодших школярів на уроках рідної мови.

Отже, система формування особистості на уроках рідної мови охоплює: витоки кризи особистості; основні аспекти формування особистості; характеристика систем освіти, які використовуються в сучасній школі, перевага інноваційної освіти; розвивальне навчання – одна з найефективніших технологій з реалізації формування особистості засобами розвитку теоретичного мислення.

Список використаних джерел

1. Баханов К.О. Навчання історії в школі: інноваційні аспекти /К.О.Баханов. – Х. : Вид.група “Основа”, 2005. – 128 с.
2. Дашкевич Я. Учи неложними устами сказати правду. Передне слово / Я.Дашкевич // Лизанчук В. Навічно кайдани кували: факти, документи, коментарі про русифікацію в Україні. – Львів, 1995. – С. 5-10.
3. Історія української школи і педагогіки : хрестоматія / упоряд. О.О.Любар; за ред. В.Г.Кременя. – К. : Т-во “Знання”, КОО, 2003. – 766 с.
4. Каныгин Ю.М. Роковой XX век : Ист.-публицист.исслед. /Ю.М.Каныгин. – К.: Кобза, 2005. – 576 с.
5. Кириченко В. Всесвітній розум і людина планети Земля. – Подільські вісті, 17 серпня 2010 р.
6. Любар О.О. Історія української школи і педагогіки : Навч.посіб./ О.О.Любар, М.Г.Стельмахович, Д.Т.Федоренко. За ред. О.О.Любара. – К. : Т-во “Знання”, КОО, 2003. – 450 с.

The article depicts the sources of personality crisis and the system of forming of pupil's personality at the lessons of native language.

Key words: *personality crisis, informational society, traditional and innovative system of education, humanisation, humanitarisation, principles of studies, creativity, socialisation, innovative methods, technologies of studies, developing studies.*